

Плющ Микола (Київ)

УДК 94(477)631.1.016:167.1

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА (друга половина 1940-х — перша половина 1960-х рр.)

У статті зроблено спробу з'ясувати проблеми українського села у повоєнні роки: намагання тоталітарної системи вирішити кризові явища в аграрному секторі за рахунок трудящих; пагубні наслідки реформаторської політики М.Хрущова, невдалі експерименти у сільському господарстві.

Ключові слова: аграрна політика, врожайність, хлібозаготівля, командна система, реформи, українське село, експериментаторство.

За роки війни Україна зазнала величезних втрат. Каток війни з німецькими загарбниками двічі прокотився по її території і супроводжувався руйнацією міст і сіл, заводів і фабрик, шахт і рудників. Радянська влада почала відбудовувати господарство на основі четвертого п'ятирічного плану (1946–1950 рр.). Цей план базувався на характерній особливості тоталітарної системи: можливості розпоряджатися ресурсами без огляду на бажання й потреби людей. Директиви п'ятирічки ставили завдання відбудувати розорені регіони, підняти промисловість та сільське господарство на довоєнний рівень і навіть перевершити його¹. Особливо у тяжкому становищі опинилося сільське господарство України.

Втративши під час війни більшу частину поголів'я худоби, маючи запусілі поля й спалені села, трудящі України приступили до відбудови в умовах нечуваних труднощів. Сільське господарство завжди було хронічно хворою галуззю радянської економіки, а у повоєнні роки опинилося на краю прірви.

Велика посуха 1946 р., а також згубна політика радянських чиновників і плануючих органів привели до голоду 1946–1947 рр., внаслідок якого в 16-ти східних, в Ізмаїльській та Чернівецькій областях у 1946 р. померло понад 280 тисяч людей, у 1947 р. — більш як 528 тисяч². І це лише ті випадки смертей, які були зареєстровані ЗАГСами УРСР.

Хоча постанов партії щодо заходів з метою піднесення сільського господарства у повоєнні та в наступні роки не бракувало, і проте хронічні хвороби галузі так і не були подолані. Пленуми ЦК партії України дублювали постанови ЦК КПРС, але командна система так і не змогла домогтися серйозних успіхів у боротьбі із важким становищем в аграрному

комплексі. Партиїні форуми, на яких розглядалися завдання партійних організацій з метою подальшого розвитку сільського господарства, регулярно проходили і в республіці, але суттєвих зрушень в галузі вони не принесли.

Аграрна політика післясталінського періоду відзначалася протиборством двох тенденцій — прагматичної та ідеологічної. Перша відображала назрілу потребу в реформуванні цієї відсталої галузі господарства, друга — традиційну лінію соціалістичної й комуністичної перебудови аграрного сектора економіки згідно з офіційними ідеологічними догмами, нерідко всупереч здоровому глузду та елементарній господарській доцільності. Перша з названих тенденцій означала спробу хоча б часткового переходу від реквізичійних до паритетних стосунків з селом, а друга — подальше одержавлення сільського господарства, «підтягування» кооперативно-колгоспної форми власності до рівня власності «вищої», «передової», якою визнавалася тільки державна.

Перші заходи нового керівництва в сфері економіки стосувалися сільського господарства. Воно було пасинком соціалізму і з часів колективізації перебувало в стані хронічного застою. Колгоспи й радгоспи працювали, як правило, малоефективно і досягли довоєнних показників значно пізніше, ніж підприємства промисловості. Численні обмеження стримували розвиток особистих підсобних господарств, хоча ті й давали вагому частку продукції аграрного сектора економіки. Кілька років не зростало зернове виробництво: заява Г.Маленкова, зроблена на XIX з'їзді КПРС про те, що зернова проблема в СРСР повністю вирішена, не відповідала дійсності. По суті, критична ситуація 1952 року склалася у тваринництві в умовах браку кормів, почалися великий падіж і масовий забій тварин. Тому поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 2,2 млн. голів.

Незважаючи на явні хронічні проблеми колгоспів, радянське керівництво рішуче відновило політику колективізації й стало навіть активніше проводити її. У 1946 р. було вжито заходів, щоб відібрати у селян землю та реманент, які їм вдалося «приватизувати» під час війни. Наступного року Микита Хрущов розпочав в Україні, цій сільськогосподарській лабораторії Радянського Союзу, гучний проект, спрямований на розв'язання аграрних проблем. Він передбачав об'єднання колгоспів у гігантські «агроміста», що теоретично мало сприяти вискоєфективному використанню гостродефіцитної сільськогосподарської техніки. Водночас кожне з них мало забезпечити близько 5-ти тис. мешканців усіма благами міського життя. Проект також передбачав ліквідацію присадибних ділянок, з яких селяни отримували більшу частину продуктів харчування. Нарешті, він обіцяв надати режимові право ще суворішого контролю над

сільським населенням. Проте, оголосивши про ліквідацію крихітних, але таких життєво необхідних для селян ділянок, режим зайшов надто далеко: пасивний опір і гучні протести набрали такого розмаху, що уряд мусив відмовитися від проекту «агроміст». На додаток, породжені цим проектом хаос і невдоволення лише перешкоджали виробництву зерна. На 1950 р. воно досягло близько 60% рівня 1940 р., й ситне харчування лишилося рідкісною розкішшю.

Низька продуктивність сільського господарства означала нестачу продуктів, що, звісно, викликало сумніви (як у самій країні, так і за кордоном) у перевагах радянської системи. Тому, вирішивши, що роки, проведені в Україні, зробили його спеціалістом із сільського господарства, Хрущов удався до широких заходів для покращення ситуації на селі. Для України, житниці Радянського Союзу, його заходи мали особливе значення, оскільки вже вкотре Україна мала слугувати майданчиком сільськогосподарського експериментаторства.

До питань занепаду українського села звернувся історик Сергій Тимченко. У монографії «Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959–1989» він дійшов висновку, що в останні роки в результаті хибної соціальної політики падіння кількості сільського населення стало некерованим і набуло катастрофічного характеру³.

Слід зазначити, що подібне становище мало місце в українському селі і раніше. У монографії «Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті — середина 90-х рр.)» М.М.Вівчарик відзначає, що протягом цих років на селі відбувається скорочення корінної національності — українців⁴.

Інший експеримент Хрущова передбачав несподіваний перехід до вирощування величезної кількості кукурудзи на загальній площі 28 млн. гектарів по всьому Радянському Союзові. За американською моделлю її мали використовувати як корми для збільшення продукції виснаженого тваринництва.

У зв'язку з неврожаєм 1946 р. в Україні з осені та зими 1947 р. розгорталася кампанія з метою посилення роботи партійних і радянських органів для «викачування» хліба з областей, колгоспів і радгоспів, одноосібних господарств. У республіці під грифом «Цілком таємно» приймалися постанови про серйозні недоліки у виконанні хлібозаготівель⁵. І все це при тому, що в органи МДБ УРСР постійно надходили скарги від населення на тяжкі матеріально-побутові умови, голод та зменшення норм, позбавлення пенсіонерів пайкового постачання хліба⁶.

Місцеві органи влади в Україні на вимоги Москви докладали зусилля з метою нарощування заготівлі хліба та вивезення зерна за межі республіки, в сусідні країни. Протягом 1947 р. прес на керівництво областей зростав, а це супроводжувалося голодом і загибеллю населення⁷.

Особливо складне становище склалося у західних областях України, де розгорталася колективізація. Лише в 1947–1948 рр. після того, як радянський режим подолав опір УПА, розпочалася колективізація. Взагалі вона повторювала модель радянської України двадцятирічної давності. Спочатку процвітаючих селян (куркулів) обклали такими важкими податками, що вони не змогли утримувати свої господарства. Найбунтівливіших депортували до Сибіру. Тоді радянські агітатори на зборах і тривалих особистих розмовах змушували селян вступати до колгоспів. Політичний контроль у колгоспах, що у Західній Україні був особливо жорстким, здійснювали партійні осередки, організовані на машинно-тракторних станціях (МТС). На щастя для західних українців, колективізація не йшла пліч-о-пліч із голодом.

Іншою рисою, яка відрізняла колективізацію у Західній Україні від Східної, було те, що її супроводжувала збройна боротьба ослабленої, але від того не менш смертоносної УПА. Цитуємо одне радянське джерело: «Найзапекліші вороги трудового селянства — куркулі та буржуазні націоналісти — чинили впертий опір колгоспному рухові на західних територіях, спалюючи господарські будівлі в колгоспах, вбиваючи активістів і поширюючи серед селян чутки, щоб вселити сумніви щодо колгоспів». Але опір виявився марним, позаяк до 1955 р. майже всі 1,5 млн. селянських господарств Західної України вступили до колгоспів, яких налічувалося 7 тис. Таким чином, на шойно анексованих українських територіях непорушно постала одна з основних підвалин радянської соціально-економічної системи. Як і належало сподіватися, колективізація розгорталася одночасно з індустріалізацією. За австрійського та польського панування Галичина була убогим, економічно визискуваним аграрним регіоном, який слугував звалищем для готових продуктів.

Підтриманою в Україні була реформа (власне, саме українці були її ініціаторами), що стосувалася машинно-тракторних станцій. Але невдовзі через постійні сутички між МТС і колгоспами навколо того, як обробляти землю, українці переконали уряд ліквідувати МТС, а техніку продати колгоспам⁸. До того ж при проведенні реорганізації МТС мали місце й певні труднощі.

Економічно міцні господарства розраховувалися за техніку відразу. Для слабких колгоспів одноразові великі фінансові витрати були надто обтяжливими. Це викликало у них значні економічні труднощі, знижувало оплату праці. Погіршилася ремонтна база. Не було в достатній кількості запасних частин до тракторів, комбайнів та інших сільськогосподарських машин. Як наслідок, не відремонтована техніка простоювала, а борги колгоспів росли.

Технічний прогрес потребував висококваліфікованих і технічно вправних фахівців, яких дуже не вистачало в українському селі. В 1953 р. з 15 тис. голів колгоспів в Україні менш як 500 мали вищу й неповну вищу освіту. Для поліпшення ситуації з міст на роботу в колгоспах залучали досвідчених інженерів і техніків. Відстаючі колгоспи прикріплялися до промислових шефських підприємств, які забезпечували технічну допомогу. В результаті на селі з'явилася нова соціальна група «сільськогосподарських технократів». Тим часом уряд підняв колгоспникам заробітну плату, й розрив, що існував до цього між промисловими та сільськогосподарськими робітниками, почав повільно звужуватися.

У наступні роки держава вживала заходів до покращання економіки колгоспів і радгоспів. У 1961 р. були знижені в середньому на 40% ціни на сільськогосподарські машини та запасні частини до них, пальне й автомобілі. Колгоспи дістали пільги з прибуткового податку від реалізації громадського тваринництва. У 1962 р. для колгоспів було знижено ціни на будівельні матеріали, метал і металоконструкції, водночас підвищено державні закупівельні ціни на молоко, молочні продукти, худобу і птицю в середньому на 35%.

Усе це сприяло нагромадженню коштів, та все ж не покривало всіх видатків колгоспів. Слабким місцем у керівництві колгоспами та радгоспами було й те, що не всюди дотримувалася науковий підхід до розвитку різних галузей сільського господарства.

Важливе значення для дальшого розвитку сільського господарства мала електрифікація і механізація виробництва. В Україні у 1959–1965 рр. збільшився парк основних видів техніки та сільськогосподарських машин. Проте, кількість таких важливих машин, як зернозбиральні комбайни, зменшилась загалом на 10,6%, а в колгоспах — на 20,7%. Причиною такого становища стали прорахунки, допущені при плануванні виробництва сільськогосподарської техніки. Так, у 1959–1963 рр. через суб'єктивний підхід до цього важливого питання безпідставно було розширено випуск окремих видів машин. Тому утворилися лишки машин для вирощування і збирання кукурудзи, гороху, а тракторів для міжрядного обробітку, зернових сівалок, культиваторів не вистачало. До того ж колгоспи використали значні суми на придбання техніки в попередні роки і мали обмаль коштів, щоб купувати нові машини.

У 1960–1964 рр. темпи піднесення врожайності основних сільськогосподарських культур значно уповільнилися. Подібне становище склалося і в тваринництві. Середньомісячний приріст сільськогосподарської продукції в Україні дорівнював лише 2,4%.

Причини полягали у певних прорахунках планування виробництва зернових культур, структур посівних площ. Зокрема, зменшилися площі

озимої пшениці з 37,5 млн. га у 1958 р. до 5,2 млн. га в 1963 р, тобто на 31%, більш ніж утричі скоротились і посіви ярої. Зменшилися посіви інших зернових, а також кукурудзи на зерно. Господарства не постачалися необхідною кількістю мінеральних добрив, недостатньо вносили в ґрунт органічних добрив, не мали в належній кількості техніки. На посушливому півдні України не вистачало вологи, тим часом тут були майже ліквідовані чисті пари.

Після проведення істотного скорочення збройних сил в Радянському Союзі почалося суттєве вкладання зекономлених коштів у сільське господарство. Так, лише за п'ять років, до 1958 р. включно, в українському селі використали удвічі більше державних коштів, ніж за попередні роки радянської влади разом узяті. У республіці почало розгортатися широкомасштабне житлове будівництво. Розпочалися заходи з метою поліпшення життя колгоспників: збільшуються державні заготівельні ціни на зерно і продукцію тваринництва, з колгоспів списується заборгованість перед державою.

У розвитку аграрної політики певне значення відіграли пленуми ЦК КПУ, КППС, які відбулися у 1953–1955 рр. Вжиті тоді заходи сприяли піднесенню сільського господарства й поліпшенню становища трудящих⁹. Серед найважливіших кроків М.Хрущова — підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників, збільшення державних асигнувань на потреби села, поліпшення технічного й кадрового забезпечення господарств. Істотно зросли заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, з колгоспів списано всю заборгованість за обов'язкові поставки продуктів тваринництва в минулі роки. Вирішено не доводити до окремих районів і колгоспів завдань щодо поголів'я тих видів худоби і птиці, розведення яких у даних умовах економічно не вигідне. З метою кращого стимулювання дозволено видавати колгоспникам грошовий аванс — 25% від прибутків, що надходили від реалізації худоби і продуктів тваринництва.

На початку 1954 р. пленум ЦК КППС прийняв постанову про освоєння цілинних і перелогових земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу¹⁰. У цьому питанні не було однастайності: В.Молотов, наприклад, вважав за доцільніше вкласти кошти в піднесення сільського господарства центральної нечорноземної смуги та України. 22 лютого на цілину виїхала перша група української молоді — кілька десятків трактористів, комбайнерів, механіків, робітників заводів і будов Київщини.

Ця група прибула в Казахстан і працювала у Федоровському районі Кустанайської області. На початку березня до Казахстану прибули великі загони молоді з Харківщини, Дніпропетровщини, Хмельниччини та інших

областей України. Колективи ряду колгоспів, утворених на цілих землях, майже повністю склалися з переселенців-українців. Так було, наприклад, у радгоспах «Київський», «Харківський» Кустанайської, «Київський», «Херсонський» Акмолінської областей та ін. У 1956 р. в господарствах Казахстану, Західного Сибіру та Північного Кавказу працювало понад 75 тисяч українських юнаків і дівчат.

Цілинна програма дозволила розширити зернове виробництво, але надовго законсервувала екстенсивний характер сільського господарства. Збір зерна мав вирости і внаслідок значного збільшення посівів кукурудзи, яке почалося в 1955 р. Нова кампанія здійснювалася майже повсюдно і часто без належного економічного обґрунтування. У 1953 р. посіви кукурудзи займали в Україні близько 2,2 млн. гектарів, у тому числі на зерно — 1,8 млн. гектарів. За рішенням лютневого (1955 р.) пленуму ЦК КП України вже в 1955 р. планувалося сіяти понад 5,2 млн. гектарів цієї культури, зокрема 4,3 млн. гектарів на зерно. У південних, лісостепових та поліських районах республіки істотно скоротилися посіви озимої пшениці, зменшилися площі під окремими кормовими культурами. У 1961 р. колгоспи та радгоспи республіки «за порадою товариша М.Хрущова» виділили 3 млн. гектарів кращих земель під кукурудзу, що мало забезпечити перемогу в боротьбі за «велику кукурудзу». Таким чином, за короткий час посіви «цариці полів» досягли в Україні понад 20% усієї посівної площі. У цій кампанії яскраво проявилися суб'єктивізм хрущовського керівництва, а також вади самої командної економіки. Зернову проблему повністю розв'язати не вдалося; після неврожаю 1963 р. зерно почали імпортувати із США й Канади.

Протягом 1950-х років відбувалось укрупнення колгоспів, внаслідок чого частково зменшився апарат управління. Проте піднесення, досягнуте внаслідок правильного ціноутворення, стимулювання та інших заходів, виявилось нетривалим, нестабільним. Як тільки економіка села зміцніла, коли намітилось зростання урожайності зернових, поголів'я худоби, почались дальші обмеження особистих господарств колгоспників. У 1955 р. удвічі зменшено розміри присадибного господарства. У 1959 р. встановлено грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах, а влітку 1959 р. прийнято указ Президії Верховної Ради УРСР про заборону утримання худоби в містах і робітничих селищах.

У 1956 р. М.Хрущов запропонував, щоб селяни продавали своїх корів колгоспові, а молоко одержували на трудовні, вважаючи, що особисті підсобні господарства втрачатимуть своє значення і що незабаром їх не стане. У 1957 р. ЦК Компартії України поставив перед партійними, радянськими, сільськогосподарськими органами завдання: забезпечити різке збільшення поголів'я корів на 100 гектарів земельних угідь. Виступаючи на

пленумі ЦК КП України М.Хрущов знову порушив питання щодо добровільного продажу колгоспниками корів господарствам, у яких були належні умови для утримання худоби. Однак на практиці кампанія здійснювалася за більш звичними і краще знайомими керівництву принципами — примусу й адміністрування, викликавши невдоволення трудящих і не давши очікуваних результатів¹¹.

Особливо енергійно цю кампанію здійснювали на Запоріжжі, хоча об'єктивних умов для подібної активності там не було. У 1957 р. в області налічувалось 7 корів на 100 гектарів угідь, тоді як ЦК КП України вимагав у найближчі три-чотири роки збільшити цей показник удвічі. Під тиском адміністрації в колгоспі «Прапор комунізму» Мелітопольського району протягом трьох днів було закуплено у колгоспників 150 корів, у колгоспі «Перемога» Приморського району — 115 корів і т. д. Проте згодом з'ясувалося, що в багатьох випадках корів у селян просто забрали, грошей чи обіцяного молока не давали, худобу утримували надзвичайно погано, що викликало обурення людей і хвилю скарг на адресу ЦК КПСР та ЦК Компартії України.

Уже на початку 1958 р. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову «Про помилки, допущені в окремих колгоспах Запорізької області при закупівлі корів у колгоспників». У цьому документі зазначалося, що деякі правління й голови колгоспів Мелітопольського, Приморського, Пологівського районів під виглядом закупівлі примушували колгоспників усупільнювати корів, які належали їм особисто, порушували принцип добровільності, чинили тиск на людей тощо. Такі ж факти мали місце в Осипенківському, Андріївському, Приазовському, Велико-Токмацькому та інших районах області. Однак варто зазначити, що справа не зводилась до «окремих прорахунків», допущених «деякими керівниками» — за цими найбільш яскравими прикладами адміністрування простежувалася загальна політична орієнтація, традиційна управлінська практика.

Після прийняття названої постанови почався зворотний процес: колгоспники забирали корів, «добровільно» проданих господарствам. Але навіть тоді, коли став очевидним провал розпочатої кампанії, загальний політичний курс на обмеження, а в перспективі ліквідацію особистих підсобних господарств вважався цілком правильним і незаперечним. Виступаючи на пленумі Запорізького обкому Компартії України, Голова Ради Міністрів УРСР Н.Кальченко говорив про закупівлю корів у колгоспників як про «комуністичні паростки», «частковий перехід до комунізму».

Заходи партії щодо обмеження індивідуальних підсобних господарств призвели до помітного зменшення поголів'я худоби, що знаходилося в

особистому користуванні колгоспників. Уже вкотре економічна доцільність і розрахунок були знехтувані на догоду ідеологічним догмам. У травні 1963 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла укази «Про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів» та «Про грошовий податок з громадян-власників худоби, які не займаються суспільно корисною працею, та з громадян, що утримують худобу з метою особистого збагачення». За 1954–1964 рр. поголів'я великої рогатої худоби в підсобних господарствах колгоспників в Україні скоротилося на 14,4%, в тому числі корів — на 9%, поголів'я свиней — на 20%, а овець і кіз — на 53,3%. На колгоспних ринках зменшився продаж продукції тваринництва, підвищилися ціни¹².

Доба реформ була десятиліттям урочистих обіцянок, більшість із яких залишилась невиконаною. Людина вольова й енергійна, М.Хрущов здійснював постійні кадрові перестановки, численні перебудови й реорганізації, намагаючись досягти негайного результату. Лідер сміливий і рішучий, він брався за вирішення багатьох складних завдань, але при цьому часто діяв непродумано, надто імпульсивно, незважаючи на реальні можливості. Фраза про те, що «ми за два-три роки вирішимо проблему», стала рефреном майже кожної його доповіді чи промови. На початку 1956 р. XX з'їзд КПРС констатував, що в СРСР склалися всі необхідні умови, щоб у найкоротший термін вирішити основне економічне завдання — наздогнати й перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни з виробництва продукції на душу населення¹³.

Навесні 1957 р. М.Хрущов виступив із твердженням, що вже можна досягти цього по маслу й молоку, а в січні наступного року з цим твердженням оптимістично погодилася республіканська нарада передовиків сільського господарства У своїй доповіді на XX з'їзді Компартії України перший секретар ЦК М.Підгорний поставив питання про те, щоб завдання семирічки в галузі сільського господарства виконати за п'ять років, а в окремих господарствах і районах — за ще коротші строки. Навіть тоді коли відбувся серйозний спад виробництва, М.Хрущов запевняв: якщо добре попрацювати, Україна може наздогнати Америку з виробництва м'яса на душу населення за три, максимум — чотири роки.

Улітку 1962 р. в усіх союзних, республіканських та обласних газетах з'явилося звернення ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР до трудящих країни. У ньому вказувалося, що труднощі в сільському господарстві спричинили складну ситуацію з продуктами. Щоб виправити становище, поліпшити постачання населення, необхідно здійснити ряд заходів. Усе зводилося до вирощування за рік свині вагою в 100 кг на гектар орної землі. Окремі голови колгоспів рушили у гонитву за рекордами, і при тому за всяку ціну.

Після 1958 р. темпи розвитку сільського господарства значно знизилися, становлячи в середньому 2% на рік, виробництво продуктів тваринництва майже не зростало. У 1960 р. валовий збір зерна в Україні становив 1,33 млрд. пудів замість 2 млрд., що намічалось одержати; продано хліба державі 358,5 млн. пудів, тоді як у минулі роки республіка продавала його понад 500–600 млн. пудів. Цей врожай ледь перевищував валовий збір 1950 р., але не досягав навіть довоєнного рівня. Не було виконано план виробництва й закупок м'яса, молока, яєць, цукрових буряків і картоплі. Тому на січневому (1961 р.) пленумі ЦК КПРС М.Хрущов різко критикував керівників республіки. Зокрема, він згадав імена колишнього першого секретаря ЦК КП України О.Кириченка і тодішнього голови Ради Міністрів УРСР Н.Кальченка, назвавши їх «горекерівниками». Такі події погіршили стосунки між М.Хрущовим і деякими лідерами в Україні¹⁴.

Проте в проведенні реформ виявилася їхня непослідовність суперечливість, обмеженість. У промисловості реформи дещо сприяли підвищенню ефективності виробництва, поглибленню спеціалізації та кооперації виробництва певних регіонів та територій, але разом з тим їхня непослідовність призвела до різкого зростання капіталовкладень та кредитів, які перевищували можливості державного бюджету, до розриву економічних зв'язків між підприємствами однієї галузі, до зростання дефіцитів. У сільському господарстві внаслідок реформ на 35% зросло валове виробництво, покращився матеріальний рівень життя колгоспників.

Однак фантастичні надпрограми в сільському господарстві, впроваджені з ініціативи Хрущова, перетворювали гарні починання на їхню дискредитацію. Насильницьке запровадження кукурудзи і гороху призвело до 10-разового збільшення їхніх посівів, що перевищувало здоровий глузд (кукурудзу змушували вирощувати навіть в Архангельській області), не вирішило кормової проблеми і зменшило врожайність зеленої маси за 5–7 років удвічі. Спроби наздогнати США з виробництва м'яса, молока, олії до 1960 р. зазнали краху. Для виконання завдання збільшення виробництва м'яса в 3,5 рази під ніж пустили краще поголів'я худоби, яке незаконно вилучалося в населення. З 1962 р. розпочалася закупівля зерна і м'яса за кордоном. З 1958 по 1962 рр. поголів'я корів в особистому подвір'ї скоротилося з 22 млн. до 10 млн. голів¹⁵.

Найбільш позитивні наслідки мали реформи у соціальній сфері, призвівши до дійсного підвищення рівня добробуту трудящих, хоча при цьому гострота житлової проблеми так і залишилась незмінною. Реформи М.Хрущова не мали радикального характеру в плані докорінної модернізації командно-адміністративної системи радянського суспіль-

ства, вони лише повинні були ліквідувати найбільш одіозні прояви її сталінської моделі, зняти певну соціальну напругу в суспільстві. Загальне невдоволення реформаторською діяльністю М.С.Хрущова наростало. У жовтні 1964 р. він був звільнений від усіх посад і став пенсіонером.

В статье сделана попытка выяснить проблемы украинской деревни в послевоенные годы: стремление тоталитарной системы решить кризисные явления в аграрном секторе за счет трудящихся; пагубные последствия реформаторской политики Н.Хрущова, неудачные эксперименты в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: аграрная политика, урожайность, хлебозаготовка, командная система, реформы, украинское село, экспериментаторство.

In the article the attempt to find out the problems of the Ukrainian village in the postwar years has been made: the attempts of totalitarian system to solve the crisis in the agrarian sector at the expense of workers, the adverse effects of the reforming politics of N. Khrushchov, unsuccessful experiments in agriculture.

Keywords: the agricultural policy, prolificness, grain procurement, command system, reform, Ukrainian village, experimentation.

---

¹ Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства республіки на 1946–1950 рр. — К.

² Історія України. Курс лекцій. — К., 1992. — С. 355.

³ Тимченко С.М. Українське село: проблеми етнонаціональних змін. 1959–1989. — Запоріжжя: ЗДУ, 1995. — С. 28.

⁴ Вівчарик М.М. Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті — середина 90-х рр.). — К., 1998. — С. 17.

⁵ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. — Київ–Нью-Йорк, 1996. — С. 104–108.

⁶ Там само. — С. 111–112.

⁷ Там само. — С. 116–118.

⁸ Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій. Постанова Пленуму ЦК КПРС. — К., 1958. — 63 с.

⁹ Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР. Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 7 вересня 1953 р. — К., 1954. — 63 с.

¹⁰ Про дальше збільшення виробництва зерна в країні і про освоєння цілинних і перелогових земель. Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 2 березня 1954 р. — К., 1954.

¹¹ М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. — К., 1995. — 199 с.

¹² Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.Хрущова на XX з'їзді КПРС). — К., 1997. — 131 с.

¹³ Україна: друга половина XX століття. Нарис історії. — К., 1997. — 349 с.

¹⁴ Нарис історії України XX століття. — К., 2002. — 471 с.

¹⁵ Історія України XX — початку XXI століття. — К., 2004. — 582 с.